

Тиңни хадыл чоохтағлар

1. Предикативнай чардыхтары ўн паза тиңни союзтар ползыинаң палғалысчатхан хадыл чоохтағ **тиңни хадыл чоохтағ** тип адалча: *Хустар кўнөрте ырласчалар, піреезі, тізең, хараазын даа тап сапча.* (В. Татарова) Пирілген чоохтағ ікі предикативнай чардыхтаң пўтче: 1) *Хустар кўнөрте ырлас чалар;* 2) *піреезі, тізең, хараазын даа тапсапча* — паза аның предикативнай чардыхтары удур-төдір теезігліг ниместер: оларның пірсінең пірсінзер сурығ турғызылбинча. Тиңни хадыл чоохтағның чардыхтары тиңни палғалыснаң палғалысчалар паза **тізең** тиңни союз ползыинаң. Тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтары удур-төдір теезігліг дее полбаза, олар сағыс хоостыра пір пўдін хадыл чоохтағ пўдірчелер.

2. Тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтар пір ондайнаң киректелбинчелер:

а) **а, че, паза, анаң, алай, алай ба** союзтар тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтарының аразында турчалар, пічікте, тізең, алнындағы предикативнай чардыхтаң танығларнаң чарылчалар: *Чоо ізіг кўннер турча, алай ба кинетін чўзе наңмыр, хазыр чилнең килип, сабаннаң чили урып-урып парыбысча.* (Н. Доможаков);

б) **пірееде, пірде, таң, нимезе** пөліс союзтар полған на предикативнай чардыхта киректелчелер: *Таң төреен чирінзер сағынып, аның чўрее сыстапча, таң хыныс агаа тыс пирбинче.* (С. Карачаков) Олар чоохтағларның алнында турчалар;

в) **тізең** союз соондағы предикативнай чардыхтың пўдізіне кірче: *Чалахай иир поэның пўрўңкў чорғанынаң чабынарға харасча, кўн кірізі, тізең, ам даа хызарып кўйче.* (С. Чарков);

г) **даа, дее, таа, тее** тыыдыс паза **на, не, ла, ле** пөліс кизегестер тиңни хадыл чоохтағның полған на предикативнай чардығында киректелчелер: *Арығ даа сўрдестіг ырлапча, кўгўрт тее тохтабин кўзўрепче.* (В. Кобяков)

Пілерге кирек!

1. Тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтары запятойнаң чарылчалар.

2. **Тізең** союз хақан даа ікі саринаң запятойнаң чарылча.

3. Сынап тиңни хадыл чоохтағда аның прай предикативнай чардыхтарына теелчеткен ікінчі орынның член пар полза, **паза** союзтың алнында запятой турғызылбинча. Көзідімге алза: *Анда-мында тракторлар чарыглааны көрінглебіскен паза күзеділ чөрген аттарның пырғырлааннары истілібіскен.* (М. Коков) Чоохтағда андағ член — *анда-мында*. Ол полған на предикативнай чардыхха теелче.

Тиңни хадыл чоохтағларның көрімнері

Тиңни союзтар паза союз орнына киректелчеткен кизегестер улызиинаң пүткен тиңни хадыл чоохтағлар оларның тузалары хоостыра мындағ пөліктерге чарылчалар: пірігіс союзтығ, тоғырлас союзтығ, пөліс союзтығ.

1. Пірігіс союзтығ тиңни хадыл чоохтағлар. Пірігіс союзтар улызиинаң пүткен тиңни хадыл чоохтағлар өөнінде пір туста алай соон сүрістіре иртчеткен действиелерні таныхтапчалар: *Аның чылбыраң сырайы чалахай күлінчеткен, паза, чыылған чонны көріп, харахтары тозырайчатхан.* (А. Халларов) Пу чоохтағда пір туста иртчеткен действиелер көзіділче. *Сынап таа, ізік азыла түскен, паза Майра пичек улуг ларнаң изеннезерге чөрчеткен.* (АТ) Пу чоохтағда пір туста иртпинчеткен нимелердеңер чоохталча.

Паза союз улызиинаң палғалысхан тиңни хадыл чоохтағның чардыхтарының аразында піреде сылтағсалтар тееліс улыбохча: *Магаа ачыргастығ пол парған, паза пос алынча мин оларнаң сырбалыспасха чарат салгам.* (И. Топоев)

Даа, дее, таа, тее кизегестер улызиинаң тиңни хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразында санастырыс тееліс көзіділче: *Чанок апсахтың хақан-да от сапчаң чирінде амды нымырт агастары даа өспинче, от таа хомай сыхча.* (АТ)

Анаң союз ползыинаң тиңни хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразында изертис тееліс көзиділче: *Тигір төзі хазарған, анаң, алтынналып, пызығ пугдай хылларын көзіткен.* (Н. Доможаков)

2. Тоғырлас союзтығ тиңни хадыл чоохтағлар. **Че, а, тізең** тоғырлас тузалығ союзтар ползыинаң пүткен тиңни хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарының аразында тиңнестіріс алай тоғырлас теелістер көзиділче: *Чыллар иртче, Оприс, а хайдағ чахсы ниме көргебіс піс?* (В. Шулбаева) *Чир ас-тамаанаң пай, кізі, тізең, — палаларынаң.* (В. Шулбаева)

Піреде **а** паза **тізең** союзтар чоохтағда хада киректелчелер. Андада тиңнестіріс тееліс чоохтағда тыыпча, ағаа өнетін хайығ айландырылча: *Пасхазы чобаға настырарчых, а ол, тізең, пір дее кілебинче.* (И. Топоев)

3. Пөліс союзтығ тиңни хадыл чоохтағлар. **Алай, алай ба, нимезе, піреде** пөліс тузалығ тиңни союзтар паза **таң** кизегес ползыинаң палғалысчатхан тиңни хадыл чоохтағларда аймах-пасха пөліс теелістер көзиділче.

Предикативнай чардыхтары **алай, алай ба** союзтар ползыинаң палғалысчатхан тиңни хадыл чоохтағларда действиелернің пірсі ле иртірілері алай ба оларның алыстыра иртірілері көзиділче: *Көгілбей одычахтар көрінчелер, алай ба харасхы көзенектер орайысчалар.* (С. Карачаков) *Часхы арығда көк табызы истілче, алай аластың тохлазы хулахха читче.* (К. Нербышев)

Сынап чоохтанчатхан кізі чоохталчатхан нимелернің хайзы сынында поларына ізенминчетсе, **таң.., таң** кизегес хати тuzаланылча: *Уклинча таң пичезіне өрінче, таң ол изі чох сағыс ал чөрче.* (А. Халларов) **Таң** анда өкпеленіс полған, **таң** хайдағ-да чиркеніс пе. (А. Халларов)

Пөліс союзтар ползыинаң ідөк действиенің, нимелернің алызып алай хати иртчеткені таныхталча. Мындағ тееліс **пірде... пірде, піреде... піреде** союзтар ползыинаң көзиділче: *Пірде аның суу орчых чили тірлектен турча, пірде оох сайны азыра сыбыранып тоолапча.* (Н. Доможаков) *Піреде адының мойнын кизібіскеннері көрінче, піреде позын хасхылар*

аныңоx мылтиинаң ат саларға апарчатханнары көрiнче. (Н. Доможяков)

Пiреде тиңни хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарын палғалыстырарға **таң** кизегес паза **алай** союз хада киректелчелер: **Таң** ағас салаазы сын парды ба, **алай** уйғулығ хузыцах тапсабысты ба. (АТ) **Таң** ол узаан, **алай** көксі узубысхан ма? (С. Карачаков) Мындағ ондайнаң палғалысхан тиңни хадыл чоохтағларда чоохталчатхан ниме лернiң хайзы иртирилчеткенi пiлдiзi чох полчатханы, аның иртирилерiне iзен минчеткенi тыыдылча.

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тiлi. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тiлi паза литература специальностьча үгречеткен студенттерге үгредiг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетiнiң изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.